

Історико-політичні проблеми сучасного світу:
Збірник наукових статей. – Чернівці:
Чернівецький національний університет,
2021. – Т. 43. – С. 261-272
DOI: 10.31861/mhpi2021.43.261-272

Modern Historical and Political Issues:
Journal in Historical & Political Sciences. – Chernivtsi:
Chernivtsi National University,
2021. – Volume. 43. – pp. 261-272
DOI: 10.31861/mhpi2021.43.261-272

УДК 94(477)«16»:27-67

© Лариса Шваб¹
© Юлія Токарська²

Новації суспільно-релігійної думки в Україні в першій половині XVII століття

У статті розкрито питання появи нових ідей та змістів в українській суспільно-релігійній думці в першій половині XVII ст., зумовленої змінами, що відбулися в Київській митрополії після укладання унії з Римом. Звійована православна традиція шукала нові прояви в ідеях інтелектуалів, а згодом і в практиці церковного життя. У статті характеризуються найвпливовіші із них: піднесення Руської Церкви до колишнього давньоруського блиску; «Богохранимість» міста «Києва – другого руського Єрусалима», «Києва – серця слов'янського православного світу», як столиці нової спільноти в «Річі Посполитої Народу Руського»; популяризацію генеалогічних легенд руського православного панства, відданих гнаній Православній Церкві; узгодження між теологічними принципами католиків і православних, здійснене Петром Могилою тощо. Тож інтелектуальну релігійну думку початку XVII ст. урухомила пам'ять про «добру старовину», в якій дошукувалися національної ідентичності, покладеної на православну традицію. Кінцевою метою цих інтелектуальних пошуків мало стати піднесення авторитету Православної Церкви та її провідників.

Ключові слова: руська віра, Руська Церква, «Київ – другий Єрусалим», київське письменство XVII ст.

Innovations of Socio-Religious Thought in Ukraine in the Early 17th Century

The article analyzes the polemical socio-religious thought in Ukraine after the Union of Brest and the Union of the Kyiv Metropolitanate with Rome, aimed at finding the lost Orthodox tradition and reviving the idea of “God’s protection” of the city of Kyiv in the Rus Orthodox intellectual tradition of the early 17th century. After-union period in Ukrainian realities is characterized as crisis in the sense of decline of religious life, Rus bourgeoisie and fraternal movement and deviation from the policy of support of the Orthodox princely families. The entire plan of church reform, cultural and national revival of the “Commonwealth of the Rus People” was undermined in its foundations. Therefore, the intellectual religious thought of the early 17th century took into account the memory of the “good old days”, when national (regional) identity based on the Orthodox tradition was searched. However, from the point of view of the continued existence of the Orthodox Church, the defeat was only partial, as Konstantyn Ostrozkyi and his supporters among the nobility, clergy and burghers managed to preserve the Orthodox church structure. The Cossacks demanded a rethinking of this new reality by intellectuals of the post-Brest era and Ukrainian polemicists were forced to look for an independent base for their socio-religious thought. Completely accepting neither the specific Byzantine coverage of the principles of religious-ecclesiastical ethos, nor Catholic, nor Moscow with its self-confident dogmatism and limited polemics with other confessional world, Rus intellectuals had to delve into the very foundations of a particular ideology and reconsider its value from a domestic and ecclesiastical-legal point of view. There were no winners or losers in this verbal duel. The way out of the crisis was understood by Petro Mohyla, who was ready to recognize the primacy of the Pope in order to preserve the internal independence of the Church.

Keywords: Rus faith, Rus Church, “Kyiv – the second Jerusalem”, Kyiv literature of the 17th century.

¹ Кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та філософії Волинського національного університету імені Лесі Українки, Україна. E-mail: lesyashvab@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-9202-8910>.

² Аспірантка кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки, Україна. E-mail: yuliya.tokarska@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-6076-0384>.

Постановка наукової проблеми та її значення. Великі зміни в суспільно-політичному мисленні українців 70-х – 90-х рр. XVI ст. призвели до справжньої духовної та міжконфесійної війни «до» і «після» проголошення Берестейської унії. Спершу вона втілювалася в гострій католицько-православній полеміці, яку розпочали відверті образливі мотиви книжок Бенедикта Герберста чи Петра Скарги. У 1570-х рр. православні ще не мали сили чинити відвертий супротив. Лише 1587 р. «ректор острозький» Герасим Смотрицький став на захист православ'я в «Ключі царства небесного». Представляючи погляди середнього українського класу, Смотрицький та православні інтелектуали-полемісти міцно трималися старих руських традицій. Ця традиція матиме продовження й у XVII ст. у вигляді заклику повернутися до «доброї старовини». Тож наприкінці XVI ст. почався тривалий пошук засад функціонування Православної Церкви, оптимальних щодо суспільно-політичних потреб руської спільноти.

Дослідження проблеми. У судженнях і висновках автори спираються на дослідження Бориса Гудзяка, Ігоря Ісиченка, Аркадія Жуковського, Петра Сауха, Сергія Плохія, Леоніда Тимошенка, Ігоря Шевченка, Наталії Яковенко та ін. Для дослідження теми важливе значення мала монографія Леоніда Тимошенка «Руська релігійна культура Вільна. Контекст доби. Осередки. Література та книжність (XVI – перша третина XVII ст.)», видана 2020 р. У ній автор вивчає руське книгодрукування як дзеркала руської релігійної культури; дає глибокий аналіз полемічному творові Іпатія Потія про Берестейський собор (1597) та фунеральній проповіді Лева Кревзи на похорон Йосафата Кунцевича (1625); доводить високий рівень розвитку руської релігійної культури.

Мета й завдання. У статті виявляються нові мотиви «доброї старовини» її духовного центру – міста Києва в українській суспільно-релігійній думці поунійної доби. Завданням є виявити закономірності між осмисленням інтелектуалами першої половини XVII ст. утраченої православної традиції і формуванням уявлень про національну (регіональну) ідентичність руського народу Речі Посполитої.

Виклад основного матеріалу. Поунійні реалії початку XVII ст. в Україні, хоч і заявили про себе кризою суспільно-політичного й релігійного життя, витворювали нове, оберте на етнічну пам'ять про релігійне життя (школу, письменство) поняття «Русь», як «громадське тіло» «Речі Посполитої Народу Руського», протиставляючи її «Речі Посполитій Польській»³, як писав автор «Перестороги» Юрій Рогатинець⁴. Герасимові Смотрицькому Україна мислилася батьківщиною в «Ключі царства небесного» (1587)⁵. Йосиф Верещинський закликав підняти колишню славу України, звести її з руїн і дорівняти у правах, вольностях і в потузі до поляків та литовців⁶. Та й Іван Вишенський, хоч і відхрещувався від «заповітів з народом»⁷, почувався таки апостолом руського народу.

У вістці про «добрю старовину», що її принесло XVII ст., руські інтелектуали дошукувалися ідей національної (регіональної) ідентичності, покладеної на православну традицію – руську віру, Руську Церкву, руське письменство і Київ – «другий Єрусалим», без московського сліду в них⁸. Останнє твердження, щоправда, не загально визнане. О. д-р Ісидор Нагаєвський перехід Руської Церкви під юрисдикцію Рима 1596 р. таки пов'язує з заснуванням Московського патріархату (1589)⁹. Проте Леонід Тимошенко, пишучи про практику костельних і церковних братств у Речі Посполитій, наголошує на ізольованості Московської митрополії від Київської

³ Рогатинець Ю. (? Йов Борецький). *Пересторога, вельми потрібна на потонні часи православним християнам 1605–1606 року*, доступно на: URL <http://izbornyk.org.ua/suspil/sus34.htm> (дата звернення: 25.02.2021).

⁴ Є кілька припущень щодо того, хто автор «Пересторог»: чи Юрій Рогатинець – заможний львівський міщанин, очільник Львівського братства, чи Іов Борецький у Львівському періоді свого життя, чи синодальний вікарій Григорій Василевич, чи львівський священник Андрій Вознесенський. Гіпотезу про те, що «Перестороги» написав Рогатинець, висунув Іван Франко у статті «Z dziejów synodu Brzeskiego».

⁵ *Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т.* (2001), Голова ред. кол. Т. Гунчак, Київ, Т. II, Кн. 1: XVI ст., с. 315.

⁶ Там само, с. 408–425.

⁷ Вишенський І. (1986), *Твори*. Перекл. з кн. укр. мови В. Шевчука, Київ, с. 178–189.

⁸ Возняк М. (1924), *Історія української літератури*, Львів, Т. III : Віки XVI–XVIII, с. 124.

⁹ Нагаєвський І. (1961), *Об'єднання церкви й ідея патріархату в Києві: Історико-богословська студія*, Вип. 171, с. 5.

митрополії з її римо-католицькою традицією¹⁰. А далі стверджує, що релігійні пам'ятки киево-руського християнства привласнювало (засвоювало) таки московське православ'я, а не навпаки: «...вперше українська богословська традиція починає активно проникати в Московію наприкінці XVI – на початку XVII ст.»¹¹.

Ідеї «доброї старовини» витворювалися в несприятливих суспільно-політичних обставинах: змаліло урухомлене «реформаційною західноєвропейською динамікою» і трансформоване львівським міщанством у другій половині XVI ст.¹² релігійне життя; міщанство, як рухомий чинник суспільного руського життя, цілком занепало; зовнішні сили, на які спиралися львівські братчики, разом з внутрішньою кон'юнктурою, як-от статус руських міст, також занепали; протестантський світ, що вважав своїм обов'язком підтримувати боротьбу православних проти уряду та клерикальної партії, змалів. Острозькі та інші православні князі програли протистояння з королівською владою, бо Берестейський собор відбувся, унія Київської митрополії з Римом була проголошена й частково втілена в життя, а самі князівські роди або згасли, або втратили свою опозиційність до короля, відійшовши від політики підтримування Православної Церкви¹³. А щось мало й об'єктивно неминучі наслідки: 1608 р. помер патрон руського православ'я князь Костянтин Острозький¹⁴.

Тяжкі часи переживала львівська громада, про що свідчить прохання до короля («Лямент албо мова»), написане від імені «народу руського релігії грецької міщан і передміщан міста Львова»¹⁵ для братських послів, висланих на Варшавський сейм 2 січня 1609 р. У зверненні міщани благають його Королівську Милість захистити їх від вигублення й дати їм «пашу яку», позаяк вони є добром Речі Посполитої¹⁶. Послам доручалося, виголошуючи цю промову, домагатися, щоб українське міщанство Львова було зрівняне в політичних і економічних правах, у відправленні церковних обрядів з польським. Коли ж таке зрівняння неможливе, тоді щоб у Львові було запроваджене окреме руське право, як у Кам'янці-Подільському. Коли б і таке визначалося за неможливе, то щоб Львівській Русі були надані права, якими користуються львівські вірмени¹⁷.

Православні залишилися без ієрархії: львівський владика Єремія Тиссаровський згодився прийняти унію і тільки так дістав королівське підтвердження на єпископство Галицьке, Львівське і Кам'янець-Подільське, а потім своєї присяги не дотримав та від 1610 р. лишився єдиним православним єпископом Речі Посполитої¹⁸. Весь план церковної реформи й культурно-національного відродження «Речі Посполитої Народу Руського» був підважений у своїх основах¹⁹.

Разом з тим, як пише Сергій Плохій, з погляду дальшого існування Православної Церкви, програш був тільки частковим, адже Костянтиніві Острозькому та його прибічникам з-поміж шляхти, духовенства й міщан, таки вдалося зберегти православну церковну структуру. У перші десятиліття XVII ст. вони змогли вистояти в боротьбі з підтриманою королем Уніатською Церквою, значною мірою завдяки підтримці середньої та дрібної шляхти. Разом з тим ця Церква потребувала нового протектора, потужнішого та рішучішого, ніж дрібношляхетська клієнтела колишніх православних магнатів. Таку підтримку вона здобула в особі українського козац-

¹⁰ Тимошенко Л. (2020), *Руська релігійна культура Вільна (XVI – перша половина XVII ст.)*, Дрогобич, с. 553.

¹¹ Там само, с. 561.

¹² Грушевський М. (1995), *Історія української літератури*, Київ, Т. VI, с. 10.

¹³ Плохій С. (1999), Від князя до гетьмана: образ «протектора» в українському православному письменстві 2 п. 16 – перших десятиліть 17 століття. *Осягнення історії: збірник наукових праць на пошану М. П. Ковалевського*. Острог, с. 430.

¹⁴ Плохій С. (1999), Вказ. пр., с. 430.

¹⁵ Шустова Ю. *Документи Львовського успенського ставропигийського братства. Источниковедческое исследование (1586–1788)*, Москва, с. 427.

¹⁶ Зубрицкий Д. (1850), *Летопись Львовского Ставропигиального Братства по древним документам*. Пер. с польского, Санкт-Петербург, с. 232.

¹⁷ Зубрицкий Д. (1850), Вказ. пр., с. 232.

¹⁸ Мицик Ю. (2013), *Тиссаровський Єремія*. Енциклопедія історії України: у 10-ти т., Київ, с. 85.

¹⁹ Грушевський М. (1995), Вказ. пр., с. 12.

тва²⁰. Потенційно спроможна продовжити князівську традицію захисту та підтримки Православної Церкви, утрачену покатоличеними й полонізованими князівськими родами²¹, козацтво, своєю чергою, вимагало від інтелектуалів післяберестейської доби переосмислити цю нову дійсність.

Симон Пекалід, придворний поет князів Острозьких²², у поемі «Про острозьку війну під П'яткою проти низових» (1600) представив конфлікт козацтва з домом Острозьких²³. У частині «Генеалогія роду Острозьких» князів представлено у блисківі успадкованої київської традиції, як нащадків князя Володимира та інших правителів Київської Русі²⁴. Серед пращурів Острозьких автор згадує Руса, Кия, Рюрика, Ігоря, Ольгу, Святослава, Володимира, Ярослава, Мечислава та Романа – міфічних та реальних князів. Його слова звучали суголосно новонародженій інтелектуальною традицією початку XVII ст. ідеї Богохранимості міста Києва²⁵ – другого руського Єрусалима, від якого походять пильні духовні потреби, минаючи безбожну уніатську яму, про що мовиться в окремому посланні митрополита Іова Борецького, процитовані Степаном Голубевим²⁶. За відправну точку служила легенда про Київ – «матір руських земель», але й вона потребувала нового осмислення. Тож його здійснили руські інтелектуальні кола впродовж 1620–1640 рр. 1674 р. автор «Синопису» поставив Київ – серце слов'янського православного світу²⁷ – у центр династичної історії «народу російського».

І, хоча, Ігор Шевченко пише лише про «відшукування» історичної тяглості, «у ті чи інші „докази“ якої їхні автори мало вірили»²⁸, таємна висвята ієрархів Православної Церкви єрусалимським патріархом Феофаном відбулася таки в Києві. До цього київські митрополити перебували ближче до Варшави – у Львові, в Новгородку, в Бересті, а до поділу Київської митрополії – у Москві²⁹.

З формального боку акція висвяти православних ієрархів була протиправною, однак її учасники не сумнівалися у своєму моральному праві. Обґрунтовуючи і пропагуючи власну правоту, новопоставлений митрополит Іов Борецький та ієромонах (від 1624 р. – архімандрит) Києво-Печерського монастиря Захарія Копистенський упродовж 1620-х рр. написали кілька творів, що стали програмовими для діячів київського церковного кола, а також для Петра Могили та його оточення. Ідеться про трактат Копистенського 1621 р. «Палідонія или Книга оброну», маніфест «Protestacja» («Протестація і благочестива юстифікація»), що його написав Борецький до короля Сигизмунда III, «Justifikacja niewinności» («Виправдання невинуватості», 1623) Мелетія Смотрицького, так званий «Густинський літопис» (1624–1627). Як гранично точно зауважила Наталія Яковенко, «Копистенський і Борецький творили каркас „ідеологічної батьківщини“ мешканців України-Русі, спільної і для князя, і для купця, і для ремісника, і для козака»³⁰.

Тож від кінця XVI ст. можемо говорити про новий суб'єкт – руський народ, як етнічну спільноту, на противагу руському народові, ототоженого з «русською шляхтою», а отже, і про процеси централізації та об'єднання. Такий розвій мав подвійну конотацію: з одного боку уявлення про соціальну рівновагу, право і справедливість таки покладалося на культ тяглості «старовини», з іншого – формувалися вкрай консервативні життєві орієнтири³¹. Тому кожна но-

²⁰ Плохій С. (1999), Вказ. пр., с. 430.

²¹ Там само.

²² Пекалід С. *Про острозьку війну під П'яткою проти низових*, доступно на: URL <http://litopys.org.ua/suspil/sus32.htm>.

²³ *Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія*, (1995). с. 40–77.

²⁴ Пекалід С. Вказ. пр., доступна на: URL <http://litopys.org.ua/suspil/sus32.htm>.

²⁵ Яковенко Н. (2002), *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* Київ, Критика, с. 296.

²⁶ Голубев С. (1893), *Київський митрополит Петр Могила и его сподвижники* (Опыт исторического исследования): В 2-х т., Киев, Т. II, с. 263.

²⁷ Жиленко І. *До історії використання топоніму «Русь», «Россія» в українській історіографії до XVIII ст., та, зокрема, автора «Синописа»*, доступно на: URL <http://litopys.org.ua/synopsis/syn05.htm>.

²⁸ Шевченко І. (2001), *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття*, Авторизований переклад з англійської Марії Габлевич, під редакцією Андрія Ясіновського, Львів, с. 186.

²⁹ Там само.

³⁰ Яковенко Н. (2002), Вказ. пр., с. 306.

³¹ Там само.

вація, зокрема ідея об'єднання церков і створення патріархату в Києві, вбиралася в шати «старовини», відшуковуючи уявні паралелі в минулому.

Щира оборона заповітів батьків у книжників 1620-х рр. – Герасима Смотрицького, Клірика Острозького чи Івана Вишенського – звучить уже не так переконливо. Проте, відсторонюючись від новацій нової конфесійної реальності, Копистенський і Борецький, по суті, упроваджували їх на православному ґрунті. Копистенський системно пов'язував східнохристиянське вчення з історією Руської Церкви, яка в нього асоціювалася з Києвом. Відтепер для нього не мало важливого значення відвернення від неї знаті, бо Церква вистояла й перебувала під опікою Бога. Мовиться про твір Копистенського «Палінодія» (1622), у якому, в порівнянні з «квилінням» Смотрицького в його відомому творі «Тренос»³² (1610), звучать стверджувальні мотиви. Проте саме Смотрицький був активним ініціатором і учасником об'єднання українських Церков, першим, хто з-поміж руського ієрархічного середовища висловився на користь патріархату.

«Тренос» з'явився польською мовою у Вільні, у Свято-Духівській друкарні, накладом Віленського братства. Через те що книжка могла викликати заколот у державі та пошкодити інтересам Корони в її змаганні за московський трон, з наказу короля Сигизмунда III встановлено розслідування про цю справу. Друкарів заарештували, книжку конфіскували, принаймні ті примірники, що були у видавництві³³, покарали писаря й управителя друкарні, книжку заборонили продавати й купувати під загрозою кари в розмірі 5 тисяч злотих. Самої книжки все ж не вдалося знищити, і вона з Литви дісталася на Волинь і Русь, і навіть у Московщину. Щоб обмежити її вплив, проти книжки та її автора виступили Петро Скарга. 1610 р. вийшла відповідь «На тренос і плач Теофілія Ортолога до Русі, грецької віри, пересторога», де показано, що «Тренос» не є перекладом з грецької мови і що книжка насичена протестантським духом. Другу відповідь написав колишній студент римської Колегії св. Анастасія Ілля Мороховський, згодом – після смерті Іпатія Потія – єпископ Володимирський, під заголовком «Парегорія, тобто успокоєння злісного плачу мнимої святої східної Церкви, видуманого Теофілом Ортологом» (1612).

Активність київського інтелектуального осередку стрімко зростає за часу перебування на митрополичому престолі Петра Могили (1633–1647). Зокрема, 1635 р. у друкарні Києво-Печерського монастиря надруковано «Paterikon» Сильвестра Косова³⁴ – польський переклад (переказ) Києво-Печерського патерика за текстом 2-ї Касьянівської редакції³⁵. Косів уперше коментував докладно сформульовану в «Густинському літописі» концепцію п'ятиразового хрещення Русі³⁶, що підкреслювала давність і безперервне тривання християнської традиції, нібито зародженої в Києві з апостольських часів. Головний пропагандистський акцент праці задекларовано в передмові: «Проголошуй громоподібним голосом: Київ наш є небом»³⁷. Тож до Києва, немов до неба, належить у молитвах звертатися християнам, якщо вони хочуть порятувати душу³⁸.

Суттєві зміни в київському письменстві 1630–1640-х рр. зазнає теза Копистенського про те, що світська знать є річчю мало суттєвою для «справжньої» Церкви. Утвердження на митрополитстві Могили, людини з найвищих аристократичних кіл, робило цю думку менш актуальною, ніж за часів Борецького. Через культивування геральдичних віршів і популяризацію генеалогічних легенд руського православного панства тепер виразно наголошувалося на присутності в Руській Церкві сильних світу цього³⁹. Щоправда, сам Могила у трактаті «Lithos»⁴⁰, виданому

³² «Тренос, тобто плач Єдиної Святої Вселенської Апостольської Східної Церкви з пояснення догматів віри».

³³ 36 примірників.

³⁴ *Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе* (1914), Под ред. С. Т. Голубева. Киев, Ч. 1. Т. VIII, с. 448–472.

³⁵ Ісіченко Ю. (1990), *Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVII ст. на Україні*, Київ, с. 223–225.

³⁶ Сас П. (1993), *Концепція хрещення Русі Лаврентія Зизанія (До питання про методи ренесансного історизму в українській літературі та історіографії)*, Записки НТШ, Львів, Т. 225, с. 204–231.

³⁷ *Архив Юго-Западной России*, (1914), с. 449.

³⁸ Там само, с. 456

³⁹ Шевченко І. (2001), Вказ. пр., с. 186.

1644 р. в Києво-Печерській друкарні, відкидаючи закиди свого опонента Касіяна Саковича (твір був написаний, як відповідь на його книжку «Perspektiwa» (1642)), що Руська Церква нібито не має майбутнього, бо її покинула здатна оборонити віру знать, покликається на біблійне «не надійтесь на князів, на людського сина, бо в ньому спасіння немає» (Пс. 146,3). Могила нагадує читачеві: християнська церква взяла початок не від панів, а від убогих рибалок, а щодо Русі – то вона має захист самого Христа⁴¹.

Проте далі декларацій такого роду ні сам Могила, ні люди з його оточення не сягали. Ігнатій Оксенович-Старушич, наближена до Могили особа, намісник Києво-Печерського монастиря й ректор Київської колегії 1641 р., у погребовій проповіді на смерть князя Іллі Четвертинського висловлює думки далекі від доктрини про «убогих рибалок» як єдиних носіїв благодаті, кажучи про два стани «підданий» і «владний»; «владні» походять від князів, які в гідності (зацності) своїй світять на земному небі⁴². Княжа кров їхніх родів – мотив не новий. Але в цьому тексті побожність уперше пов'язують з відданістю гнаній Православній Церкві. Ба більше, автор прямо протиставляє вірних православ'ю князів Четвертинських покатоличеним княжим родам⁴³. Над «князями світу цього», як перекоонує автор, мусить височіти Православна Церква, що забезпечить міцний фундамент тривалості їхніх родів⁴⁴, остерігаючи перед наверненням у католицтво. Могила нагадує про те саме, прохаючи «не спокушатися відпаданням від істинної віри»⁴⁵.

Ідея керівної ролі Церкви в житті русинів – багатих і бідних, знатних і простолюдинів – висвітлена у «Требнику» Могили 1646 р.: «Архієреї вівцю повинні напучувати життям і наукою, а не вівця архієреїв»⁴⁶. Зважмо на думку Н. Яковенко, що такі акценти відповідають організаційному зміцненню Католицької Церкви в потридентських реформах, і були доволі новим для руської конфесійної свідомості⁴⁷. Позаяк у Копистенського теза про лідерську місію Церкви передбачає її спасительні завдання, а не диктат.

Згадана зміна спиралася на суб'єктивні й на об'єктивні причини. Однією з підстав був властолубивий характер Могили, добре відомий його сучасникам: він і підступний, і жорстокий, і сріблोलубивий, і віроломний, як писав 1647 р. Йоахим Єрлич⁴⁸.

Сам Могила в передмові до «Тріюдіона» (1640), заявляв, що мусить предначальствувати всім, бо урядування архієрейське покладено на нього Духом Святим⁴⁹. Тут та в інших відомих творах – передмові-посвяті Могили до Федора Проскури Суданського⁵⁰ в «Учительній Євангелії», виданій 1637 р. в Лаврській друкарні⁵¹, у «Требнику Петра Могили» (1646) та ін. – містяться мотиви «повеління». У «Требнику» читаємо: «...нині ж благословінням, і повелінням... Петра Могили»⁵².

⁴⁰ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (1893), Под ред. С. Т. Голубева, Киев, Ч. 1, Т. IX, с. 1–414.

⁴¹ Там само, с. 7.

⁴² Українське літературне барокко : збірник наукових праць (1987), с. 250–256.

⁴³ Там само, с. 258.

⁴⁴ Там само, с. 267–268.

⁴⁵ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе, (1887). Под ред. С. Т. Голубева, Киев, Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, Ч. 1, Т. VII, с. 49–132.

⁴⁶ Евхологiон, або Молитвослов, или Требник, имiя в себi церковная различная послiдованiя iереом подобающая. От святых апостол прежде, потомже от святых и богоносных отец в различных временах преданная. Нынi же благословенiем, и повеленiем... Петра Могили, митрополиты Киевскаго и проч. Издан. ...: В 3 ч. (1646), Киев, Ч. 1, с. 934.

⁴⁷ Яковенко Н. (2001), Вказ. пр., с. 320.

⁴⁸ Голубев С. (1893), Вказ. пр., с. 472.

Зрештою, про Петра Могилу і в XIX ст. писали різне: наприклад, Е. Голубинський був ревним противником звеличення діянь Могили; з ним не погоджувалися С. Глубев і Ф. Тітов.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ У інших примірниках до Богдана Стеткевича.

⁵¹ Євангеліє Учительное (1637), с. 323.

⁵² Там само.

Суть таких наголошувань полягає в потребі організаційного оновлення Руської Церкви, яке б стрімко піднесло її роль. Піднесення Києва – «трону митрополії» – бачився як спосіб такого оновлення і скріплення Церкви. У панегіриках новопомерлому 1647 р. митрополитові Могилі сучасники проголошують, що на нього чекали у Києві «руїни Софії» і київські «мури», що височать «от Ярослава». Сподівання панегіристів – це піднесення Руської Церкви до колишнього давньоруського блиску, її відбудова з цих-от «руїн», і то саме там, де вона започатковувалася – в Києві⁵³. Другий пункт сподівань не так прямолінійно виказаний, але очевидний: повернення митрополітчої столиці до Києва, що асоціюється в їхній уяві з відновленням «руського правопорядку»⁵⁴, нині ж вона в занепаді, але з появою могутнього покровителя грядуть часи триумфу⁵⁵.

Панегіристи післяберестейської доби піднесли авторитет Православної Церкви та її провідників, що мало забезпечити процвітання Церкви «зацним панам» і всьому «народові Рóссійському». Зусиллями Копистенського, Суразького, Клірика Острозького, Вишенського, вираженій у пізньосередньовічній візантійсько-балканській традиції, витворено ідейний ґрунт для висвячення православної ієрархії Антіохійським патріархом Феофаном 1620 р.⁵⁶ Висвяченням ігумена Києво-Михайлівського монастиря, ректора Львівської братської школи в 1615–1618 рр., ректора Київської братської школи Борецького Церква, хоча й нелегальним шляхом, відновила свою ієрархічну повноту і, як пише о. Стефан Барановський, були для того вагомими причини, бо «...в інтимних бесідах з уніатами чули про їх обмануті надії..., а відсилаємося ми тут до людей благочесних і посвячених у таємницю такої важливої справи»⁵⁷, такими були, як пише автор, Борецький і Могила⁵⁸.

Утім, Могила шукає узгоджень між теологічними принципами католиків і православних, що в повноті своїй проявилось у «Требнику»⁵⁹. Визначаючи обряди поодиноких таїнств, у випадку розходжень між східним і західним звичаєм, він узгоджує обидва звичаї, знаходить компроміс між теологічними принципами. Наприклад, хрещення є довершене як через цілковите занурення у воду, так і через обливання водою, з голови почавши, до решти тіла. Кожна Церква, отже, зберегла першу чи другу форму хрещення, і трималася свого звичаю ще з давніх часів⁶⁰. За часів Могилы Грецька Православна Церква поновлювала миропомазання не тільки католиків, а й відступників, які його отримали в Православній Церкві. А Могила визнає, що три таїнства не можна ніколи поновлювати: це хрещення, миропомазання і священство⁶¹. За католиками, уніатами й відступниками Могила визнає їхні хрещення й миропомазання⁶². У частині, де мовиться про шлюб, молоді повинні промовити, чи давали слово кому іншому і чи знають про те присутні – це також настанова наближена до католицького обряду⁶³. А ще у «Требнику» міститься прохання до ієреїв розмовляти під час вчинення таїнств чи то шлюбу, чи то поховання українською (руською) мовою⁶⁴. Про наполягання на примиренні Могилою православ'я з латинством пише Антон Карташов, що аристократичне мислення Могилы було прихильним до зближення і з'єднання церков, а от перебіг до чужинців, а звідти плямування свого – огидним⁶⁵. Підсумуємо твердженням Н. Яковенко в передмові до книжки «У пошуках нового неба. Життя

⁵³ Грушевський М. (1909), *Історія України-Руси*: В 10-ти томах, 11 книгах., Київ, Львів, Т. 7 : Козацькі часи до р. 1625, с. 396–399.

⁵⁴ *Українська поезія : середина XVII ст.* (1992), Упоряд. В. Крокотень, М. Сулима, Київ, с. 63–64.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Карташев А. (2004). *Очерки истории Русской Церкви*, Санкт-Петербург, Т. 2, с. 283.

⁵⁷ Барановський Ст. (1875), Вказ. пр., с. 753–754.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Жуковський А. (1997), *Петро Могила й питання єдності церков*, Київ, с. 168.

⁶⁰ *Евхологійон, або Молитвослов...*, с. 8.

⁶¹ Там само, с. 192 (в оригіналі сторінка 192 помічена як 191).

⁶² Там само, с. 154.

⁶³ Там само, с. 407.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Карташев А. (2004), Вказ. пр., с. 287; Рожденственский С. (1877), *Петр Могила митрополит Киевский*. Чтения в МП. О-ве истории и древностей рос. при Московском университете, Москва, Кн. 1(100), с. 124.

і тексти Йоаникія Галятовського» (2017) про те, що зусиллям Могили поєднання «грецької» і «латинської» традиції набули канонічного закріплення⁶⁶.

Водночас, коли Сакович «напав» на Руську Церкву й на уклад життя руського народу в творі «Епанортосіс»⁶⁷ (1642), Могила рішуче став на оборону православ'я в «Літосі», хоча й відкинув підпорядкування Церкви папі⁶⁸, але й не був проти зближення з Римською Церквою. «Східна Церква завжди просить Бога про з'єднання церков»⁶⁹, – відповідає він Саковичу. Тож, як писав Володимир Завитневич, «...ми маємо справу не з яким-небудь сучасним московським наперсником, який сліпо вірить усяким небилицям і готовий піти на плаху через зміну одного слова в старій книзі, хоч би воно було втіленням глупоти...»⁷⁰.

Висновки. Отже, українські полемісти, маючи завдання обороняти свою віру від навали західних конфесій, поставлені віч-на-віч з представниками тих конфесій, вимушено шукали самостійного ґрунту для своєї суспільно-релігійної думки. Вони твердо стояли на засадах Східної Церкви, але не могли цілковито прийняти ні специфічно візантійського висвітлення тих засад, ні католицького, ні тим більше московського з його самовпевненим догматизмом, з обмеженою полемікою з іншим конфесійним світом. А таку мову треба було знайти, бо полеміка не могла обмежуватися лише формальним фіксуванням різниці позицій, а мусила заглибитися до самих основ того чи іншого світоглядів та переглянути їх цінність з догматичного та церковно-правничого погляду. У цьому словесному двобої не було переможців чи переможених. Серединний шлях, якого прагнув осягнути Могила, і був єдиним виходом із ситуації: поступитися у другорядних справах, щоб відстояти суттєві. Митрополит був готовий визнати примат Папи Римського серед патріархів, заради збереження «грецького» обряду і внутрішньої самостійності Української Церкви.

Список джерел

1. *Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе, (1887). Под ред. С. Т. Голубева, Киев, Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, Ч. 1, Т. VII, 800 с.*
2. *Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (1893), Под ред. С. Т. Голубева, Киев, Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, Ч. 1, Т. IX, 599 (1–414) с.*
3. *Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (1914), Под ред. С. Т. Голубева, Киев, Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, Ч. 1, Т. VIII, 797 с.*
4. Барановський Ст. (1875), *Дерманский настоятель Мелетий Смотрицкий как деятель в пользу соединения православных с униатами (1627–1629)*, Волынские Епархиальные Ведомости, № 14, с. 753–754.
5. Великий А. (1999), ЧСВВ [чин святого Василя Великого]. *З літопису Християнської України: церковно-історичні радіорелігії з Ватикану*. В 6-ти томах, Рим, Місіонер, Т.4 : XVI–XVII ст., 278 с.
6. Вишенський І. (1986), *Твори*. Перекл. з кн. укр. мови В. Шевчука, Київ, Дніпро, 247 с.
7. Возняк М. (1924), *Історія української літератури*, Львів, Накладом Товариства «Прогрес», Т. III : Вікі XVI–XVIII, 564 с.

⁶⁶ Яковенко Н. (2017), *У пошуках нового неба. Життя і тексти Йоаникія Галятовського*, Київ, с. 10.

⁶⁷ «Епанортосіс albo Perspektywa u obiasnienie bledow, herezyey u zabobonow w Grekoruskiey cerkwi Disunitskiey...».

⁶⁸ *Lithos abo kamien z procy prawdy cerkwie swietey prawoslawney ruskiey na skruczenie falecznociemney Perspektywy abo raczej paszkwili od Kassiana Sakowicza ... wypyszczony przez pokornego ojca Tuzebia Pimina.../ Pimín Eusebius (nsevd.) (1644)*, Київ, с. 411–414.

⁶⁹ Там само, с. 415.

⁷⁰ Завитневич В. (1883), *Палидония Захарии Копситенского и ея место в истории западно-русской полеміки XVI–XVII вв.*, Варшава, с. 376.

8. Голубев С. (1883), *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. (Опыт исторического исследования)*: В 2-х т., Киев, Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, Т. I, 576 с.
9. Голубев С. (1893), *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. (Опыт исторического исследования)*: В 2-х т., Киев, Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, Т. II, 498 с.
10. Грушевський М., (1909). *Історія України-Руси*: В 10-ти томах, 11 книгах., Київ, Львів, Друкарня Барського, Т. 7 : Козацькі часи до р. 1625, с.
11. Грушевський М. (1995), *Історія української літератури*, Київ, Либідь, Т. VI, 712 с.
12. *Евангеліє Учительное, або казаня на кодоу неділю и свята урочистый. През св. отца нашего Калліста, святійшого архієпископа константинопольского и вселенского патріарху, по грецку написаное, а тепер повторе ново з грецкого и словенского языка на рускій переложенное благословенієм же и повеленієм ... Петра Могили, (1637)*, Киев, Друк. Києво-Печер. Лаври, 1031 с.
13. *Евхологїон, або Молитвослов, или Требник, имїя в себї церковная различная послїдованїя іереом подобающая. От святых апостол прежде, потомже от святых и богоносных отец в различных временах преданная. Нынї же благословенієм, и повеленієм... Петра Могили, митрополиты Киевскаго и проч. Издан.* В 3 ч. (1646), Киев, Друк. Києво-Печер. Лаври, Ч. 1, 946 с.
14. Жиленко І. *До історії використання топоніму «Русь», «Россія» в українській історіографії до XVIII ст., та, зокрема, автора «Синописа»,* доступно на: URL <http://litopys.org.ua/synopsis/syn05.htm> (дата звернення: 27.02.2021).
15. Жуковський А. (1997), *Петро Могила й питання єдності церков*, Київ, Мистецтво, 304 с.
16. Завитневич В. (1883), *Палидония Захарии Копситенского и ея место в истории западно-русской полемики XVI–XVII вв.*, Варшава, В Типографи Варшавского учебного округа, 400 с.
17. Зубрицкий Д. (1850), *Летопись Львовского Ставропигиального Братства по древним документам*. Пер. с польского, Санкт-Петербург, Сенатская типография, 197 с.
18. Ісиченко Ю. (1990), *Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVII ст. на Україні*, Київ, Наукова думка, 180 с.
19. Карташев А. (2004), *Очерки истории Русской Церкви*, Санкт-Петербург, «Библиополис» Издательство Олега Абышко, Т. 2, 590 с.
20. Коялович М. (1861), *Литовская церковная уния. Исследование*, Санкт-Петербург, Тип. Н. Тихменева, Т. II, 442 с.
21. Кримський А. *Іоан Вишинський, его жизнь и сочинения: Рецензія на Франко І.: Іван Вишенський і його твори*, доступно на: URL https://shron2.chtyvo.org.ua/Krymskyi_Ahatanhel/Retsenziia_na_Franko_I_Ivan_Vyshenskyi_i_ioho_tvory.pdf? (дата звернення: 23. 02. 2021).
22. *Lithos abo kamien z procy prawdy cerkwie swietey prawoslawney ruskiey na skruczenie falecznociemney Perspektywy abo raczej paszkwilu od Kassiana Sakowicza ... wypuszczony przez pokornego ojca Tuzebia Pimina.../ Pimin Eusebius (nsevd.)* (1644), Киев, Друк. Києво-Печер. Лаври, 422 с.
23. Мицик Ю. (2013), *Тиссаровський Єремїя*. Енциклопедія історії України: у 10-ти т., Київ, Наукова думка, 784 с.
24. Нагасвський І. (1961), *Об'єднання церкви й ідея патріархату в Києві*, Історико-богословська студія, Торонто, Українське видавництво «Добра книжка», Вип. 171, 91 с.
25. Пекалід С. *Про острозьку війну під П'яткою проти низових*, доступно на: URL <http://litopys.org.ua/suspil/sus32.htm> (дата звернення: 22.02.2021).
26. Перетц В. (1909), *Панегирик Визерунки цнот превел. О. Е. Плетенецкого року 1618 року*, Киев, Б. м., 17 с.
27. Плохій С. (1999), *Від князя до гетьмана: образ «протектора» в українському православному письменстві 2 п. 16 – перших десятиліть 17 століття, Осягнення історії : збірник наукових праць на пошану М. П. Ковалевського*, Острог, с. 425–437.
28. Рогатинець, Ю., (? Йов Борецький). *Пересторога, вельми потрібна на потомні часи православним християнам 1605–1606 року*, доступно на: URL <http://izbornyk.org.ua/suspil/sus34.htm> (дата звернення: 25.02.2021).
29. Рожденственский С. (1877), *Петр Могила митрополит Киевский. Чтения в МП. О-ве истории и древностей рос. при Московском университете*, Москва, Кн. 1(100), с. 1–161.

30. *Русская историческая библиотека, издаваемая Археологической комиссией* (1882), Санкт-Петербург, Типография А. М. Котомина и К., Т. VII, Кн. 2., 1820 с.
31. *Русская историческая библиотека, издаваемая Археологической комиссией* (1878), Санкт-Петербург, Типография и Хромофотография А. Граншеля, Т. IV, Кн. 1, 1447 с.
32. Сас П. (1993), *Концепція хрещення Русі Лаврентія Зизанія (До питання про методи ренесансного історизму в українській літературі та історіографі)*, Записки НТШ, Львів, Т. 225, с. 204–231.
33. *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей* (1874), Временная Комиссия для разбора древних Актов при Киевском, Подольском, и Волынском Генерал-Губернаторе, Предисловие М. Юзефовича, Киев, Типография Е. Я. Федорова, II, 48, 179, 176, X с.
34. Тимошенко Л. (2020), *Руська релігійна культура Вільна. Контекст доби. Осередки. Література та книжність (XVI – перша третина XVII ст.)*, Дрогобич, Коло, 796 с.
35. *Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т.* (2001), Голова редкол. Т. Гунчак, Київ, Дніпро, Т. II, Кн. 1: XVI ст., 560 с.
36. Титов Ф. (1924), *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт церковно-исторического исследования С. Голубева*. Киев, Тип. И. И. Горбунова, 56 с.
37. Титов Хв. (1924), *Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVII вв.: Все збірка передмов до українських стародруків*, Київ, Б. м, 546 с.
38. *Українська поезія: середина XVII ст.* (1992), Упоряд. В. Крокотень, М. Сулима, Київ, Наукова думка, 679 с.
39. *Українське літературне барокко : збірник наукових праць* (1987), За ред. О. Мишанича, Київ, Наукова думка, 304 с.
40. *Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія* (1995), Відп. ред. В. Нічик, Київ, Наукова думка, Основи, Ч.2, 429 с.
41. *Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.)* (1967), Упорядн. О. І. Білецький, Київ, Радянська школа, 784 с.
42. Шевченко І. (2001), *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття*, Авторизований переклад з англійської Марії Габлевич, під редакцією Андрія Ясіновського, Львів, Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 250 с.
43. Шустова Ю. *Документы Львовского успенского ставропигийского братства. Источниковедческое исследование (1586–1788)*, Москва, Рукописные памятники Древней Руси, 648 с.
44. Яковенко Н. (2002), *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.*, Київ, Критика, 416 с.
45. Яковенко Н. (2017), *У пошуках нового неба. Життя і тексти Йоанікія Галатовського*, Київ, Критика, 704 с.

References:

1. *Arkhyv Yuho-Zapadnoi Rossyy, yzdavaemyi vremennoiu komysseyeu dlia razbora drevnykh aktov vysochaishe uchrezhdennoiu pry Kyevskom voennom, Podolskom y Volynskom heneral-hubernatore* (1887), Pod red. S. T. Holubeva. Kyev, Typ. H. T. Korchak-Novytskoho, Ch.1, T.VII, 800 s.
2. *Arkhyv Yuho-Zapadnoi Rossyy, yzdavaemyi vremennoiu komysseyeu dlia razbora drevnykh aktov vysochaishe uchrezhdennoiu pry Kyevskom voennom, Podolskom y Volynskom heneral-hubernatore* (1893), Pod red. S. T. Holubeva, Kyev, Typ. H. T. Korchak-Novytskoho, Ch. 1, T. IX, 599 (1–414) s.
3. *Arkhyv Yuho-Zapadnoi Rossyy, yzdavaemyi vremennoiu komysseyeu dlia razbora drevnykh aktov vysochaishe uchrezhdennoiu pry Kyevskom voennom, Podolskom y Volynskom heneral-hubernatore*, (1914), Pod red. S. T. Holubeva. Kyev, Typ. H. T. Korchak-Novytskoho, Ch. 1. T. VIII, 797 s.
4. Baranovskyi St. (1875), *Dermanskyi nastoiatel Meletyi Smotrytskyi kak deiatel v polzu soedyneniya pravoslavnykh s unyatamy (1627–1629)*, Volynskye Eparkhialnye Vedomosty, №14, s. 753–754.

5. Velykyi A. (1999), *ChSVV [chyn sviatoho Vasylia Velykoho]. Z litopysu Khrystyianskoi Ukrainy: tserkovno-istorychni radioreliatsii z Vatykanu. V 6-ty tomakh*, Rym, Misioner, T.4 : XVI–XVII st., 278 s.
6. Vyshenskyi I. (1986), *Tvory. Perekl. z kn. ukr. movy V. Shevchuka*, Kyiv, Dnipro, 247 c.
7. Vozniak M. (1924), *Istoriia ukrainskoi literatury*, Lviv, Nakladom Tovarystva «Prosvita», T.III : Viky XVI–XVIII, 564 s.
8. Holubev S. (1883), *Kyevskiy mytropolyt Petr Mohyla y eho spodyvzhnyky. (Opyt ystorycheskoho yssledovaniya)* : V 2-kh t., Kyev, Typ. H. T. Korchak-Novytskoho, T. I, 576 s.
9. Holubev S. (1893), *Kyevskiy mytropolyt Petr Mohyla y eho spodyvzhnyky. (Opyt ystorycheskoho yssledovaniya)* : V 2-kh t., Kyev, Typ. H. T. Korchak-Novytskoho, T.II, 498 s.
10. Hrushevskiy M. (1909), *Istoriia Ukrainy-Rusy: V 10-ty tomakh*, 11 knyhakh., Kyiv, Lviv, Drukarnia Barskoho, T.7 : Kozatski chasy do r. 1625, 624 s.
11. Hrushevskiy M. (1995), *Istoriia ukrainskoi literatury*, Kyiv, Lybid, T. VI, 712 s.
12. *Evanhelie Uchytelnoe, albo kazania na koduii nediliu y sviata urochysti. Prez sv. ottsa nasheho Kallista, sviatiisheho arkhyepyskopa konstantinopolskoho y vselenskoho patriarkhu, po hretsku napysanoe, a teper povtore novo z hretskoho y slovenskoho yazyka na ruskii perelezhennoe blahoslovenniem zhe y povelieniem ... Petra Mohyly (1637)*, Kyiev, Druk. Kyievo-Pecher. Lavry, 1031 s.
13. *Evkhologion, albo Molytvoslov, yly Trebnyk, ymiia v sebi tserkovnaia razlychnaia posludovaniia iereom podobaiushchaia. Ot sviatykh apostol prezhd, potomzhe ot sviatykh y bohonosnykh otets v razlychnykh vremenakh predannaia. Nyni zhe blahoslovenniem, y povelieniem... Petra Mohyly, mytropolyty Kyievskaho y proch. Yzdan. ...: V 3 ch. (1646)*, Kyiev, Druk. Kyievo-Pecher. Lavry, Ch.1, 946 s.
14. Zhylenko I. *Do istorii vykorystannia toponimu «Rus», «Rossiia» v ukrainskii istoriohrafii do XVIII st., ta, zokrema, avtora «Synopsysa», dostupno na: URL <http://litopys.org.ua/synopsis/syn05.htm> (data zvernennia: 27. 02. 2021).*
15. Zhukovskiy A. (1997), *Petro Mohyla y pytannia yednosti tserkov*, Kyiv, Mystetstvo, 304 s.
16. Zavytnevykh V. (1883), *Palydonyia Zakharyy Kopsytenskoho y eia mesto v ystorry zapadno-russkoi polemiky XVI–XVII vv.*, Varshava: V Typohrafy Varshavskoho uchebnoho okruha, 400 s.
17. Zubrytskyi D. (1850), *Letopys Lvovskoho Stavropyhyalnoho Bratstva po drevnym dokumentam*. Per. s polskoho, Sankt-Peterburh, Senatskaia typohrafia, 197 s.
18. Isichenko Yu. (1990), *Kyievo-Pecherskyi pateryk u literaturnomu protsesi kintsia XVI–pochatku XVII st. na Ukraini*, Kyiv, Naukova dumka, 180 s.
19. Kartashev A. (2004), *Ocherky ystorry Russkoi Tserkvy*, Sankt-Peterburh: «Byblyopolys» Yzdatelstvo Oleha Abyshko, T.2, 590 s.
20. Koialovych M. (1861), *Lytovskaia tserkovnaia unyia. Yssledovanye*, Sankt-Peterburh, Typ. N. Tykhmeneva, T.II, 442 s.
21. Krymskyi A. *Yoan Vyshynskiy, eho zhyzn y sochyneniya: Retsenziia na Franko I.: Ivan Vyshenskyi i yoho tvory*, dostupno na: URL https://shron2.chytyvo.org.ua/Krymskyi_Ahatanhel/Retsenziia_na_Franko_I_Ivan_Vyshenskyi_i_ioho_tvory.pdf? (data zvernennia: 23.02.2021).
22. *Lithos abo kamien z procy prawdy cerkwie swietey prawoslawney ruskiey na skruczenie falecznociemney Perspektiwy abo raczej paszkwilu od Kassiana Sakowicza ... wypyszczony przez pokornego ojca Tuzebia Pimina.../ Pimin Eusebius (psevd.) (1644)*, Kyiev, Druk. Kyievo-Pecher. Lavry, 422 s.
23. Mytsyk Yu. (2013), *Tyssarovskiy Yeremiia. Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10-ty t.*, Kyiv, Naukova dumka, 784 s.
24. Nahaievskiy I. (1961), *Obiednannia tserkvy y ideia patriarkhatu v Kyievi: Istoryk-bohoslovska studiia*, Toronto, Ukrainiske vydavnytstvo «Dobra knyzhka», Vyp. 171, 91 c.
25. Pekalid S. *Pro ostrozku viinu pid piatkoiu proty nyzovykh*, dostupno na: URL <http://litopys.org.ua/suspil/sus32.htm> (data zvernennia: 22.02.2021).
26. Peretts V. (1909). *Panehyryk Vyzerunky tsnot prevel. O. E. Pletenetskoho roku 1618 roku*, Kyev: B.m, 17 s.
27. Plokhii S. (1999), *Vid kniazia do hetmana: obraz «protektora» v ukrainskomu pravoslavnomu pysmentsvi 2 p. 16 – pershykh desiatylyt 17 stolittia*, Osiahnennia istorii: zbirnyk naukovykh prats na poshanu M. P. Kovalevskoho, Ostroh, s. 425–437.

28. Rohatynets Yu. (? Yov Boretskyi). *Perestoroĥa, velmy potribna na potomni chasy pravoslavnym khrystyianam 1605–1606 roku*, dostupno na: URL <http://izbornyk.org.ua/suspil/sus34.htm> (data zvernennia: 25.02.2021).
29. Rozhdenstvenskyi S. (1877), *Petr Mohyla mytropolyt Kyevskiy. Chtenya v MP. O-ve ystoryy y drevnostei ros. pry Moskovskom unyversytete*. Moskva, Kn. 1(100), s.1–161.
30. *Russkaia ystorycheskaia byblyoteka, yzdavaemaia Arkheohrafycheskoi komysseyi* (1882), Sankt-Peterburh, Typohrafya A. M. Kotomyna y K., T.VII, Kn. 2, 1820 s.
31. *Russkaia ystorycheskaia byblyoteka, yzdavaemaia Arkheohrafycheskoi komysseyi* (1878), Sankt-Peterburh, Typohrafya y Khromolytohrafya A. Transhelia, T.IV, Kn.1, 1447 s.
32. Sas P. (1993), *Kontseptsii khreshchennia Rusi Lavrentiia Zyzaniia (Do pytannia pro metody renessansnoho istoryzmu v ukrainskii literaturi ta istoriohrafii)*, Zapysky NTSh, Lviv, T. 225, s. 204–231.
33. *Sbornyk materyalov dlia ystorycheskoi topohrafyy Kyeva y eho okresnostei* (1874), Vremennaia Komysseyia dlia razbora drevnykh Aktov pry Kyevskom, Podolskom, y Volynskom Heneral-Hubernatore, Predyslovye M. Yuzefovycha, Kyeв, Typohrafya E. Ya. Fedorova, II, 48, 179, 176, X s.
34. Tymoshenko L. (2020), *Ruska relihiina kultura Vilna. Kontekst doby. Oseredky. Literatura ta knyzhnist (XVI – persha tretyna XVII st.)*, Drohobych, Kolo, 796 s.
35. *Tysiacha rokiv ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky: U 9 t.* (2001), Holova redkol. T. Hunchak, Kyiv, Dnipro, T.II, Kn.1: XVI st., 560 s.
36. Tytov F. (1924), *Kyevskiy mytropolyt Petr Mohyla y eho spodyvzhnyky. Opyt tserkovno-ystorycheskoho yssledovanyia* S. Holubeva, Kyeв, Typ. Y. Y. Horbunova, 56 s.
37. Tytov, Khv. (1924), *Materialy dlia istorii knyzhnoi spravy na Ukraini v XVI–XVII vv.: Vse zbirka peredmov do ukrainskykh starodrukiv*, Kyiv, B.m, 546 s.
38. *Ukrainska poeziia : seredyna XVII st.* (1992), Uporiad. V. Krokoten, M. Sulyma, Kyiv, Naukova dumka, 679 s.
39. *Ukrainske literaturne barokko: zbirnyk naukovykh prats* (1987), Za red. O. Myshanycha, Kyiv, Naukova dumka, 304 s.
40. *Ukrainski humanisty epokhy Vidrozhennia. Antolohiia* (1995), Vidp. red V. Nychyk, Kyiv, Naukova dumka, Osnovy, Ch.2., 429 s.
41. *Khrestomatiia davnoi ukrainskoi literatury (do kintsia XVIII st.)* (1967), Uporiadn. O. I. Biletskyi, Kyiv, Radianska shkola, 784 s.
42. Shevchenko I. (2001), *Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom. Narysy z istorii kultury do pochatku XVIII stolittia*, Avtoryzovanyi pereklad z anhliiskoi Marii Hablevych, pid redaktsiieiu Andriia Yasinovskoho. Lviv, Instytu Istorii Tserkvy Lvivskoi Bohoslovskoi Akademii, 250 s.
43. Shustova Yu. *Dokumenty Lvovskoho uspenskoho stavropyhyiskoho bratstva. Ystochnykovedcheskoe yssledovanye (1586–1788)*, Moskva, Rukopysnye pamiatnyky Drevnei Rusy, 648 s.
44. Yakovenko N. (2002), *Paralelnyi svit. Doslidzhennia z istorii uiavlen ta idei v Ukraini XVI–XVII st.*, Kyiv, Krytyka, 416 s.
45. Yakovenko N. (2017), *U poshukakh novoho neba. Zhyttia i teksty Yoanykiia Haliatovskoho*, Kyiv, Krytyka, 704 s.